

УДК 801.541.45:808.3

ПРОЦЕСИ КОДИФІКАЦІЇ ТА НОРМАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ОРНІТОНІМІВ У ХІХ-ХХ СТОЛІТТЯХ

Казимир І.І.

На сьогодні термінологія різноманітних сфер діяльності людини є активно досліджуваною. Водночас питання статусу, класифікації, функціонування сучасних термінологічних одиниць залишаються гострою мовознавчою проблемою.

Дискусійність деяких термінологічних питань могла б бути знята за рахунок дослідження витоків спеціальних лексичних підсистем, адже мова розвивається за законами спадковості, відтак сучасні терміносистеми спираються на традиції, закономірності, тенденції попередніх етапів. Дослідження процесів формування спеціальних назв, аналіз історії їх розвитку дозволяє з'ясувати основні закономірності їх організації та розвитку в різні періоди, що, безперечно, є важливим для глибшого розуміння й усвідомлення явищ сучасної термінології. Цим фактом зумовлена *актуальність* обраної теми.

Мета статті – з'ясувати шляхи стандартизації, уніфікації, нормалізації української орнітологічної номенклатури.

Давність лексико-семантичної групи орнітонімів є незаперечною. Дослідженню лексем на означення птахів давнього періоду мови присвячено студії Л. Булаховського, Г. Клепікової, І. Підоплічка й інших. Що ж до формування ознак орнітонімів як спеціальних номенклатурних найменувань, то вирішальним можна назвати ХІХ століття. У другій половині ХІХ ст. започатковано зоологічну науку, зокрема орнітологію, сучасною українською мовою. Величезне значення мали наукові праці І. Верхатського „Початки про уложення номенклатури и терминологіи природописної народней” (Львів, 1864-1872, вип. І-ІV), де автор зібрав величезну кількість ботанічної та зоологічної, у тому числі орнітологічної, номенклатури. І. Верхатський, головним чином, подав назви птахів Галичини, проте ним представлені й окремі східноукраїнські номени, які автор називає „українськими”, на відміну від галицьких.

Протягом ХІХ ст. тривав процес вироблення нормативів лексики української мови, що позначилося й на досліджуваній групі одиниць. Зусиллями мовознавців була здійснена робота з відбору з-поміж величезного за обсягом лексичного матеріалу, головним чином діалектного, найбільш уживаних найменувань, що сприяло б виробленню літературної норми.

Цей процес гальмувався в Східній Україні мовною політикою денаціоналізації.

Суттєву роль у процесі унормування орнітологічної номенклатури відіграли праці вчених Н. Сомова «Орнітологическая фауна Харьковской губернии» (Харків, 1897) та А. Браунера «Заметки о птицах Херсонской губернии» (Одеса, 1894) і «Краткий определитель дичи степной полосы России. Часть I. Птицы» (Херсон, 1897). Зазначені праці писані російською мовою, але в них подані українські назви більшості птахів сходу й півдня України, що правда, російською графікою.

Інтенсивно відбувався процес упорядкування й систематизації української наукової номенклатури та термінології після 1905-1907 років. У цей час розпочалося й збирання діалектної номенклатурної лексики.

У ХХ ст. відбулася остаточна нормалізація й кодифікація української орнітологічної лексики. Цьому процесові сприяли такі події, як створення Академії наук України (1918) та організація Інституту української наукової мови ВУАН (1921), із 1934 – Інститут мовознавства.

Починаючи з 1917 р. друком вийшли словники: „Російсько-український словничок термінів природознавства і географії” К. Дубняка (1917), „Матеріали до української наукової термінології” В. Ніколаєва (1918), „Словник зоологічної номенклатури. Ч. I. Назви птахів” М. Шарлемана (1927), „Словник біологічної термінології” С. Паночіні (1931).

Однак не тільки у спеціальних словниках та зоологічних студіях розвивалася орнітологічна номенклатура. Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. було створено величезну кількість лексикографічних праць, у яких, як правило, зафіксовані й орнітоніми. Серед таких лінгвістичних словників: «Малорусско-немецкий словарь» Є. Желехівського, „Старосвѣтській Бандуриста: Словарь малоросійских ідиомовъ” М. Закревського, „Словарь малорусского наречія” А. Афанасьєва-Чужбинського, „Словник української мови” Д. Яворницького, „Словник української мови” П. Білецького-Носенка, „Русско-малоросійській словарь” Є. Тимченка, „Словарь української мови” Б. Грінченка.

Для вироблення норми мовознавцями ретельно збиралися й подавалися народні назви, характерні українські утворення. Проте такі вироблені українською наукою тенденції виплувалися як націоналістичні, через що розвиток термінології в обраному напрямку стримувався політичними силами. Зокрема, було припинене видання словника А. Крипського.

У 1938 р. вчений М. Шарлеман видав важливу працю „Птахи УРСР”, де зібрав і систематизував назви всіх птахів, які гніздяться на території України, докладно описав їх, розділив за таксонами (родами, родинами, класами тощо).

Орнітологічна класифікація розроблювалася ще з другої половини ХІХ століття. У той час і до середини 30-х рр., ХХ ст. включно послуговувалися назвами таксонів із суфіксом -ува- (-юва-): *вороносаті, синицюваті*. Проте наприкінці 30-х рр, коли максимально було усунуто з термінології власне українські риси, ці найменування було змінено на оніми, створені за зразком російських відповідних назв із суфіксами -ов- (-ев-), -ин-: *воронові, фазанові, синицеві, тетеревині* (рос.: *вороновыє, фазановыє*). Цими найменуваннями українська орнітологія послуговується й досі.

Повоєнний курс на русифікацію термінології багатьох галузей позначився й на розвиткові орнітологічної лексики.

Найбільш повно відповідна лексико-семантична група репрезентована в 11-томному виданні „Словника української мови”. Величезний масив орнітономів зібрано в діалектних словниках (П. Лисенка, М. Оншкевича, А. Сізька); за цими матеріалами можна простежити походження багатьох назв, етимологію, тут зафіксовані архаїчні форми орнітонімів.

Протягом ХХ ст. відбулася остаточна нормалізація й кодифікація української орнітологічної номенклатури. Уперше за всю історію було створено нормативні словники, що базувалися на наукових засадах формування спеціальних лексичних підсистем. З величезного масиву живого мовного матеріалу був здійснений відбір всього найбільш придатного для формування номенклатури літературної мови.

Лінгвістичні пошуки в повоєнний період спиралися на дослідження у сфері біології. У 1952 р. зоологи М. Войтєвський та О. Кістяківський створили „Визначник птахів УРСР” (1962). Окрім того, 1956 року було розпочате багатотомне видання „Фауна України”, де окремі три томи присвячені птахам.

Взаємодія мовознавчих та орнітологічних досліджень була визначальною для встановлення остаточних норм у відповідній термінологічній лексичці. У наукових працях ХХ ст. декларується близько 300 орнітономів.

З огляду на гіпер-гіпонімічні відношення лексико-семантична група орнітономів поділяється на загальні назви на означення поняття „птах” та конкретні найменування.

Щодо загальної назви позначення птаха в ХІХ-ХХ ст., в українській мові, як і раніше, співіснували назви *птах* і *птиця* з очевидною перевагою номена *птах*: *Птах, птаха, пташина. Птиця* [2, с. 305]; *Птиця, птах... Хищная – хищный птах* [10, с. 112]. Словник ХІХ ст. фіксує збірні назви на позначення всіх птахів узагалі: *Пташество, птаство. Все птицы вообще. Птичий род* [2, с. 305]; а також окремих різновидів птахів: *Птица, птах... Певчая птицы, стовоче птаство* [10, с. 112]; *Дробина (дробына) Всякая дворовая птица. Домашняя птица* [2, с. 124]; *Дворовья, домовое птаство, дробина* [10, с. 112].

На означення поняття „пташеня” у ХІХ ст. було обрано назви: *Пташения. Птичка. См. Пискаля* [2, с. 305]; *Пискаля, писклятко. 1) Птенец, птенчик. См. Пташения, пташениятко. Молокосос. 2) Цыпленок* [2, с. 282].

Зустрічаються в ХІХ ст. й інші номенні на позначення неопереного пташеняти, наприклад: *Голоцупок. Птенец неоперившийся* [2, с. 102]. Назва виникла через те, що малі пташенята не мають пір’я, тобто голі.

Словник Є. Желехівського містить лексеми: *Птаство, птах. Vogel: птаха, пташица - аши, пташения -яши (-яшко), пташица* [3, П. с. 787]. Як бачимо, у загальнородових найменуваннях не було різниці на заході та на сході України.

У словнику Б. Грінченка зібрано найбільшу кількість назв, пов’язаних із поняттям птах: *Птаство, Птах, Пташиа, Пташина, Пташів’я, Птаство, Птиця, Птах, Птичєня, Пташєня, Птичко = Пташиа: Пуцьверінок, Пуцьверінок: 1) неоперившийся птенец* [3, IV, с. 503]; *Дробина 1) Домашняя птица* [3, I, с. 446]; *Птиця 2) Птица, возвратившаяся из зимнего отлета* [3, П. с. 193]; *Чорнопірка. Птица с черными перьями* [3, IV, с. 471]. Переважна більшість цих назв стала нормою мови. Найменування *Пуцьверінок, Пуцьверінок* мають в основі елемент *пуць-*, який, очевидно, узятий з дитячого мовлення. Етимологія слова *чорнопірка* є прозорою. Іменник *пиріця* походить від *пирій* (сучасне літературне написання *ірій, вирій*) [4, с. 380].

Загальнородові назви поняття птах у цілому збереглися з найдавніших часів до ХХ століття: *Птица – птиця, птах* [8, с. 42]. Словник сучасної української мови містить назви *Птах, Птаха* та їх численні деривати [9, VIII, с. 378].

Екзотичних птахів, які відзначаються яскравим оперенням, називають *райськими птахами*. Ця назва поширилася ще в середньовіччі, коли європейці, уперше побачивши заморських птахів, почали ототожнювати таких незвичайних істот з раєм. Згодом ця назва закріпилася і, хоч не є науковим терміном, в номенклатурі вживається: *Paradisea apoda L. – Райський птах* [12, с. 26].

Процес кодифікації в описуваний період позначився на видових орнітонімах. Обсяг статті дозволяє навести лише один приклад стандартизації видової назви.

До родини голубиних належать *голуб* та *горлиця*. Номен *голуб* практично не змінився протягом всієї історії побутування. У текстах ХІХ ст. засвідчено такі назви з коренем *голуб*: *Голуб, голубка. Известная домашняя птица* [2, с. 102]; *Голуб, голубь;*

голубка, голубка [1, с. 76]. Словник Є. Желехівського містить номени: *голуб Taube – голубиця, голубка* [5, I, с. 150].

У словнику Б. Грінченка міститься також назва одного з різновидів голуба: *припушень* – а) *дикий голуб* [3, III, с. 35]. Етимології назви з'ясувати не вдалося.

У XX ст. назви, пов'язані з цим птахом, без будь-яких змін були кодифіковані: *голуб – тт. Columba – голуб* [7, с. 71]; *Columba – голуб* [12, с. 16], *голуб -а* [9, II, с. 118].

Кодифіковано найменування самки голуба з суфіксом -ка: *голубка – голубка* [7, с. 71]; *голубка* [12, с. 16]; *голубка* [9, II, с. 119]. Порівняймо це утворення з суфіксом -ниця: *голубиця – голубиця, голубка* [7, с. 71]; *голубиця* (заст.) [9, II, с. 118]. Сучасна норма характеризує утворення з -ниця як застарілу форму.

На означення дикого голуба в XIX ст. засвідчено й назву *горлиця*: 2) *дикий голуб* [2, с. 104]; *Горлиця* 1) *горлиця* [1, с. 77]; *Горлиця, горлиця, Columba turtur* [11, I, с. 81]; *Горлиця Turteltaube* [5, I, с. 153].

Назва дикого голуба – горлиця – не змінилася у XX столітті: *Голуб дикий, С. turtur – горлиця* [7, с. 71]; *Горлиця* [12, с. 30]. Її було кодифіковано: *Горлиця* [9, II, с. 132].

Поняття *горлиця*, крім кодифікованої назви, має ряд діалектних: *Горлиця – туркавка, орличка, орлиця, голуб дикий* [8, с. 15]; *орличка, орлиця, горленок, туркавка, туркочка, пружкавка* та інші [12, с. 30-31]. Назви *орлиця, орличка*, котрі є результатом втрапи початкового *z*, не були нормалізовані. Так само – звуконаслідувальні назви *туркавка, туркочка, пружкавка*.

Висновок. Процес нормалізації орнітономенклатури остаточно було завершено наприкінці XIX – початку XX століть, у цей час було розпочато процес кодифікації назв птахів. У процесі кодифікації мовознавці спиралися, головним чином, на живе народне мовлення.

Орнітонімі є органічним складником лексичної системи української мови. Систематизація й подальше лінгвістичне дослідження їх буде цінним джерелом для різного типу студій з лексикології, етимології, термінології.

Список літератури

1. Афанасьев (Чужбинский) А.С. Словарь малорусского наречия. Тетр. 1.– Спб., 1855. – 176 с.
2. Білецький-Носенко П. Словник української мови. – К.: Наук. думка, 1966. – 423 с..
3. Грінченко Б. Словарь української мови: В 4-х т. – К.: Наук. думка, 1996-1997.
4. Етимологічний словник української мови. Т. 1. – К.: Наук. думка, 1982. – 632 с.
5. Желеховский Е. Малорусско-німецкий словарь. Т. 1–2. – Львов: Друкарня тов-ва ім. Шевченка, 1886. – VIII, 1117 с.
6. Закревский Н. Старосвітській Бандуриста: Слов. малорос. ідіомовь. – М., 1861. – 628 с.
7. Иванов А.П., Штегман Б.К. Краткий определитель птиц СССР. – Л.: Наука, 1978. – 559 с.
8. Никончук Н. Полесские названия птиц: (Лексика Полесья. Мат-лы для полесс. диал. слов.). – М.: Наука, 1968. – С. 439-471.
9. Словник української мови: В 11 т. Т. 2, 8. – К.: Наук. думка, 1973, 1977.
10. Тимченко Е. Русско-малоросійській словарь. Т. 1. – К.: Тип. Пмп. ун-та Св. Владимира. Н.Т. Корчакъ-Новискаго, 1897. – 267. III с.
11. Тимченко Є. Історичний словник української мови. Т. 1 – 2. – К., X.: ДВУ, 1930.
12. Шарлеман М. Птахи УРСР. – К.: Наук. думка, 1938. – 345 с.
13. Яворницький Д.І. Словник української мови. – Катеринослав: Слово, 1920. – 411 с.

Поступила до редакції 09.08.2006 р.